

RHAGAIR

Yr oedd Gwaelod-y-garth gan mlynedd yn ôl yn hollol wahanol i'r pentref sy'n gyfarwydd i ni heddiw. Dyma ddisgrifiad dau deithiwr o Saeson ohono yn 1861:

“We are now in a great mining district; the hills above us produce the iron and coal that make the district “rich”; . . . The mountain before us is the GARTH MOUNTAIN; at its foot is an iron foundry of great extent, around which are collected the dwellings of labourers.”

Hwn oedd y cyfnod pan dyfodd poblogaeth cyffiniau Caerdydd yn gyflym iawn a dynion o bob rhan o Brydain yn cyrraedd De Cymru i weithio yn y meysydd glo gan ddod â'u teuluoedd gyda hwy. Hwn oedd y cyfnod o ffyniant ariannol i'r ychydig a gwaith caled i'r rhan fwyaf. Hefyd, hwn oedd cyfnod y Diwygiad mawr.

Pan “greodd” Ieuan Gwyllt y Gymanfa Ganu yn 1859, nid oedd yn bosibl iddo fod wedi rhagweld ei phoblogrwydd mawr a'i hapêl barhaol. Ond, er hynny, mae'n rhaid ei fod wedi bod yn hollol ymwybodol bod y cysylltiad rhwng diwinyddiaeth a cherddoriaeth gorawl yn fformwla fuddugol, yn sicr yng Nghymru.

Yn y dyddiau cynnar, yr oedd cysylltiad agos iawn rhwng Cymanfaoedd Canu a'r Mudiad Dirwest ac felly cafodd y Cymanfaoedd gryn dipyn o gefnogaeth mewn oes pan oedd diota yn arferol iawn. Nid canolfannau crefyddol yn unig oedd y capeli yn yr oes hon: yr oeddent hefyd yn ganolfannau cymdeithasol lle byddai'r werin bobl yn derbyn adloniant ac addysg. Oherwydd poblogrwydd y Cymanfaoedd Canu, buan y daeth galw ar bob capel i sefydlu Cymanfa, neu i gysylltu â chapeli agos o'r un enwad i gynnal Cymanfa Ganu.

Yn wreiddiol, yr oedd chwe chapel Annibynnol yn yr “Undeb Canu Cynulleidfaol”: Bethlehem (Gwalod-y-garth), Glandŵr (Glan-llyn), y Watford (Mynydd Caerffili), Bronllwyn (Pentyrch), Y Winllan (Nantgarw), a'r Groes-wen. Dros y blynyddoedd, fodd bynnag, mae'r chwech wedi lleihau i ddau: gadawodd y Watford yr Undeb cyn y Rhyfel Byd Cyntaf; caewyd Bronllwyn yn 1954; gorffennodd y Winllan yn 1968; a gwerthwyd Glandŵr yn 1971. Erbyn hyn, dim ond Bethlehem a'r Groes-wen sy'n parhau o'r chwech gwreiddiol.

Enw y Gymanfa yn ôl y rhaglenni cynnar oedd “Y Gymanfa Gerddorol”. Ymddangosodd y teitl “Y Gymanfa Ganu” yn gyntaf yn y tridegau, ac wrth gwrs, mae hi wedi cadw at y teitl hwn hyd heddiw.

Yr oedd Gwener y Groglith yn ddiwrnod od iawn i'w ddewis ar gyfer gŵyl ganu mewn eglwys Gristnogol, ac, yn arbennig yn y blynyddoedd ddiwethaf, mae cwestiynau pwysfawr wedi eu codi yn holi pam y mae Cymanfa Ganu Gwaelod-y-

garth ar yr un diwrnod ag y mae Cristnogion dros y byd i gyd yn cofio marwolaeth Iesu Grist ar y Groes.

Yn ôl un chwedl leol, cafodd Gwener y Groglith ei ddewis oherwydd bod Ffair yn Llandaf ar y diwrnod hwnnw. Felly penderfynodd pobl Gwaelod-y-garth gynnal Cymanfa yn y pentref i atal y bechgyn lleol rhag mynd i'r Ffair. Ond, mewn gwirionedd, dros y Sulgwyn y cynhelid Ffair Llandaf ac nid ar Ddydd Gwener y Groglith.

Yr oedd, mae'n debyg, ddau reswm pam y dewiswyd Dydd Gwener y Groglith yn 1889. Yn gyntaf, tueddai yr anghydfurfwyr i gyd, a'r Annibynwyr yn arbennig, i anwybyddu'r gwyliau a oedd â chysylltiad uniongyrchol â'r Eglwys Anglicanaidd. Yn ail, mewn pentrefi bychain gwerinol ym Morgannwg ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, prin iawn oedd dyddiau'r flwyddyn ar wahân i'r Sul pan nad oedd gwŷr y pentref wrthi yn y Pwll Glo neu yn y Gwaith. Yr oedd Cymanfa Ganu yn Sardis, Pontypridd eisoes ar Ddydd Llun y Pasg, felly yr oedd Dydd Gwener y Groglith yn ddewis amlwg ar gyfer Cymanfa Bethlehem, a hynny am reswm cymdeithasol yn hytrach nag un diwinyddol. Yn ddiau, pan ddechreuodd Cymanfa Ddirwest ryngengwadol yn Ffynnon-daf chwe blynedd yn ddiweddarach, yn 1895, yr unig ddiwrnod ar ôl iddi oedd Dydd Mawrth y Pasg.

O'r dechrau cyntaf, sefydlwyd pwyllgor i drefnu'r ŵyl flynyddol. Paratoid ac argreffid rhaglen arbennig bob blwyddyn. Yr oedd tri chyfarfod: un yn y bore ar gyfer y plant, yna un yn y prynhawn ac un yn yr hwyr ar gyfer yr oedolion, yn union fel y mae hi heddiw.

Y rhaglen gynharaf sydd ar gael yw'r un a baratowyd ar gyfer y seithfed Gymanfa yn 1895. Yn ystod y can mlynedd, gydag ychydig iawn o eithriadau, mae'r Gymanfa wedi cyhoeddi ei detholiad ei hun, yn hytrach na defnyddio unrhyw un arall. Un eithriad i hyn oedd, yn ystod y tridegau, pan ddefnyddiwyd rhaglen a gyhoeddwyd gan Gyfundeb Annibynwyr Gogledd Morgannwg. Y pryd hwnnw cafodd y detholiad hwn gylchrediad eang hyd yn oed at Down, Sir Feirionnydd. Ond, ar gyfer Cymanfa y Jiwibili yn 1939 ail-gychwynnodd Pwyllgor y Gymanfa argraffu ei rhaglenni ei hun.

Cyhoeddwyd rhaglenni arbennig yn y pedwardegau i ddathlu gwaith tri emynwr enwog o Gymry: Dr. Joseph Parry yn 1941, a D. Emlyn Evans ac M.O. Jones yn 1943. Yr unig dro y methodd y pwyllgor â chyhoeddi rhaglen oedd yn 1973, pryd efallai oherwydd diffyg arian, neu, yn fwy tebygol, fel arbrawf - yr argraffwyd rhestr o emynau yn unig ac y defnyddiwyd rhaglen yr Enwad.

Canlyniad i argraffu detholiad annibynnol yw nid yn unig bod cyfarfodydd blynyddol y Pwyllgor yn rhai bywiog iawn pan fo aelodau yn cystadlu â'i gilydd i weld faint o emynau o'u dewis hwy a fydd yn y rhaglen nesaf, ond hefyd, ac yn fwy

pwysig o lawer, sicrhau dewis eang a chatholig o emynau sy'n cynnwys nifer wedi eu comisiynu yn arbennig.

Cyn belled yn ôl â detholiad 1921, cyhoeddwyd y dôn "William" gan Morfydd Llwyn Owen a ysgrifennwyd yn 1915 ac a ystyrir gan nifer o bobl yn dôn gyfoes hyd heddiw. Dros y blynyddoedd, bu nifer o donau gan D. Afan Thomas a Dr. Vaughan Thomas yn y detholiadau er mai dim ond ychydig ohonynt sydd i'w gweld mewn llyfrau emynau cyfoes. Cyfrannodd cyfansoddwyr lleol megis John Jones, F.R.C.O., Ffynnon-daf, ac A.G. Phillips, Gwaelod-y-garth, donau yn rheolaidd; ac mae rhaglenni mwy diweddar yn cynnwys tonau newydd gan gerddorion lleol eraill megis Eilonwy Jenkins, Elsbeth Lewis, Christopher Powell, Islwyn Evans, Peter Wynn Thomas ac Euros Rhys Evans. Mae geiriau newydd wedi ymddangos hefyd yn y rhaglenni gan feirdd megis y Prifardd Einion Evans, ac mae'r Parchedig Ifor Rees wedi cyfrannu nifer o emynau newydd ardderchog yn ystod y blynyddoedd. Gwelwn hen ffefrynnau megis Tydi a Roddaist, Pantyfedwen ac Arwelfa yn y detholiad gydag amrediad eang o donau o rai Sankey a Moody i siant Eingl-Gatholig.

O'r dyddiau cynnar iawn mae'r rhaglen flynyddol wedi bod ar werth am lai na chost y cyhoeddi, mae'r casgliadau ar Ddydd Gwener y Groglith yn talu am y gweddill. Sut bynnag, dros y blynyddoedd, mae nifer y rhaglenni sydd wedi'u gwerthu, wedi aros yn gyson ar ryw dri chan copi. Yn y dyddiau cynnar, mae hi'n ddiddorol gweld bod y rhaglenni yn gynnwys hysbysebion.

Y tu mewn i'r rhaglenni cynnar mae Sylw chwe phwynt sy'n werth ei nodi yn llawn:

Dalier Sylw.

- 1.- Taer ddymunir am weddïau'r holl Eglwysi ynglŷn â'r rhan hon o waith y Cysegr.
- 2.- Dymuna'r Pwyllgor YN DAER ar y Corau i roddi pob nos Saboth yn llwyr i waith y Gymanfa.
- 3.- Disgwylir a dymunir ar y rhai mewn oed i ddysgu Tonau'r Plant, fel y gellir eu canu yn y cyfarfodydd ereill.
- 4.- Ni chaniateir i neb fyned i'r Oriol ar ddydd y Gymanfa ond trwy docyn.
- 5.- Paratöir lluniaeth yn y Ffestri ar ol cyfarfod y bore yn rhâd (i'r cantorion); ac ar ol cyfarfod y prynhawn bydd tē i'w gael am chwe' cheiniog yr un i'r rhai dros 14eg oed, a cheiniog yr un i blant Eglwysi Nantgarw, Glandwr, a Bronllwyn.
- 6.- Disgwylir i holl Swyddogion yr Eglwysi roddi cefnogaeth wresog i'r canu, a rhoddi eu presenoldeb yn yr Ysgol Gân yn ogystal a'r *Rehearsals*.

Yn ogystal â chanu emynau, bu'r côr hefyd yn perfformio anthemau, weithiau cymaint â thair yn ystod y dydd. Dros y blynyddoedd, mae'r rhestr yn un ddisglair. Mae gweithiau poblogaidd y cyfansoddwyr clasurol Ewropeaidd yno yn ogystal â rhai gan gerddorion Cymreig a chyfansoddwyr lleol: Mawr yw'r Iôr (Mozart); Emyn y Greadigaeth a Haleliwia i'r Goruchaf (Beethoven); Cytgan yr Haleliwia, And the Glory of the Lord a Worthy is the Lamb (Handel); Be not Afraid (Mendelssohn); Teyrnasoedd y Ddaear (Ambrose Lloyd); Dyn a Aned o Wraig (Christmas Williams); a Cenwch i'r Arglwydd (H. Jenkins, Ffynnon-daf).

O'r dyddiau cynnar hyd at y chwedegau, byddai'r capel dan ei sang. Yn 1952 ysgrifennodd John Charles Davies yn ei nodiadau ar y Gymanfa: "Tywydd rhagorol - Capel yn orlawn am 5 o'r gloch". Unwaith eto, mor ddiweddar â 1964 fe sylwodd: 'Oedfaon mawr - pawb yn dweud "Y Gymanfa ore" eto'. Eisteddai y côr ar yr Oriol, ac yn ôl y rhaglenni cynnar, yr oedd mynediad drwy docyn yn unig. Deuai'r gynulleidfa o ardaloedd mor bell â Gorllewin Morgannwg ac Ynys Môn i glywed y canu, a chyrrhaeddai cerbydau llawn o Bontypridd, Y Rhondda ac Abertridwr.

Dros y blynyddoedd bu llawer o bobl leol yn gweithio yn galed iawn dros lwyddiant parhaus y Gymanfa, nifer ohonynt o un o ganghennau teulu enwog y Phillipiaid. Mae hi'n amhosibl enwi pob un. Digon yw nodi "hoelion wyth" Pwyllgor y Gymanfa sydd wedi rhoi gwasanaeth arbennig o hir: Evan John Phillips, sef, mae'n debyg, yr Ysgrifennydd cyntaf ac, fel Organydd Capel Bethlehem yr oedd yn ddyn pwysig iawn hyd at ei farwolaeth yn 1944; ei fab-yng-nghyfraith John Charles Davies, a gymerodd at yr awenau fel Organydd ac a oedd yn brif gonglfaen y Gymanfa o'r pedwardegau hyd at ei farwolaeth ddeng mlynedd yn ôl; merch E.J. Phillips, Mrs. Beatrice Anthony a ganodd y piano yn y cyfarfodydd am ddeng mlynedd a thrigain; Glyndwr Williams a ddechreuodd ganu'r organ yn y Gymanfa yn 1931 fel "Master Glyndwr Williams" ac sy'n ei chanu o hyd; a Mrs. Valmai Archard a ganodd y piano gyntaf yng Nghymanfa 1949 ac sydd nawr yn un o selogion prin y Gymanfa o Gapel y Groes-wen.

Teyrnged fawr iddynt hwy ac i ganuoedd eraill sydd wedi cefnogi'r Wyl dros y blynyddoedd yw ein bod ni yn gallu dathlu'r Ganfed Cymanfa Ganu yma yng Ngwaelod-y-garth eleni.

Christopher Powell

Cyfarfod y Bore, am 10-30 o'r gloch.

Uprwdd: Rhianon Roberts (Betws, Rhydaman)
Darllenwdd: Nolo Evans

1960

ELISABETH

(Trwy ganiataid).

Doh A.		A. G. Phillips.		
{	s ₁ :s ₁ :s ₁ :d	m.r:d.r d :—	l ₁ :d s ₁ :m	r :d r :—
	m ₁ :s ₁ m ₁ :s ₁	d :m ₁ s ₁ :—	f ₁ :s ₁ m ₁ :d	s ₁ :l ₁ s ₁ :—
	d :r d :m	s :d m :—	d :d d :s	t ₁ :fe t ₁ :—
	d :t ₁ d :d ₁	d :l ₁ d :—	f ₁ :m ₁ d ₁ :d	t ₁ :r s ₁ :—

{	s :s.f m :d	f :m r :—	d :l ₁ .d s ₁ :d	r :t ₁ d :—
	d :r d :s ₁	s ₁ :d t ₁ :—	s ₁ :f ₁ s ₁ :s ₁	l ₁ :s ₁ s ₁ :—
	m :t ₁ s :m	r :s s :—	m :d r :m	f :f m :—
	m ₁ :s ₁ d :d	t ₁ :d s ₁ :—	d ₁ :f ₁ t ₁ :d	r ₁ :s ₁ d ₁ :—

Iesu annwyl, gwrando fi,
Mae trugaredd ynot Ti ;
At bwy'r af i ddweyd fy nghwyn ?
Buost farw er fy mwyn.

Nid wy'n ceisio ger Dy fron
Aur a pherlau'r ddaear hon ;
Iesu annwyl, gwna fi'n sant,
Cymer fi yn un o'th blant.

Clywais ddweyd fod plant fel fi,
Yn y nefoedd gyda Thi ;
Os caf innau yno ddod
Canu wnaif am byth Dy glod !

EMRYS.